

УДК[572.2:904.5](477.51)«16/17»

БЛИНСЬКА Л.І., ДОЛЖЕНКО Ю.В.

НАСЕЛЕННЯ СУМ XVII-XVIII ст. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ І КРАНІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано залишки людей, похованих у козацькому місті Суми в XVII-XVIII ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки з населенням Східної Європи XVI-XX ст. Виявлено, що за даними краніометрії чоловіча досліджувана серія проявляє подібність до груп із центральних районів України, зокрема Вишгорода. У свою чергу, жіноча група за даними краніометрії знаходить аналогії з українками східних регіонів, а саме сотенного містечка Лютецьки. За даними етнічної краніоскопії, де жінки і чоловіки розглядалися спільно, досліджувана вибірка проявляє свою подібність до Латишів на даному етапі дослідження.

Ключові слова: краніометрія, краніоскопія, антропология, козацтво, Суми.

Сьогодні урбаністична археологія, використовуючи різні джерела та методи дослідження, дозволяє відповісти на багато питань у вивченні козацької доби і яскраво проілюструвати етапи виникнення, розвитку і розбудови міст. В середині - другій половині XVII ст. переселенцями з Правобережжя, прикордонних районів Речі Посполитої та Московії активно освоювався новий великий регіон українських земель - Слобідська Україна. Серед міст, що масово з'являлися на Дніпровському Лівобережжі, були й Суми.

Центральна частина сучасного міста Суми - район, звідки починалося місто, засноване в 50-х роках XVII ст.

У 1997 р. в середмісті Сум на території колишньої фортеці XVII-XVIII ст., на ділянці між єпархіальним управлінням, Спасо-Преображенським собором і будинками № 29 і 31 по вул. Соборній співробітниками науково-дослідного сектору археології Сумського обласного краєзнавчого музею проводилися спостереження за земляними роботами.

В Сумському обласному краєзнавчому музеї зберігаються фотокопії старовинних документів, які ще в 1970-х роках були на замовлення зроблені в Центральному державному архіві давніх актів. Частина з них стосується найбільш раннього періоду історії міста. Насамперед, це чолобитна, датована 24 червня 1655 р., в якій сто переселенців з містечка Ставище на Київщині на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим просили у російського царя «на местех на реке на Псле подле Сум речки на Берлицком городищи вечными домишками построитца». В указі російського царя за квітень 1656 р. мова вже йде про 500 чоловік «черкаского города Ставища черкас» отамана Кондратьєва, які «построились на Берлицком городище на реке на Псле подле речки Сумь», і що до них з Путивля посилають «дворянина добра и подячево, а с ними путивльских служилых людей колко есть пригоже», щоб в зручному для захисту місці поставити острог. Влітку того ж року «город вновь строить»

Блинська Лариса Іванівна - молодший науковий співробітник Державного підприємства "Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України;

Долженко Юрій Володимирович - аспірант відділу біоархеології ІА НАН України.

до Сум був призначений К.Ю. Арсеньєв, який на той час служив воєводою в Яблоніві на Білгородщині. Разом з ним направлялись і «служилые люди из городов с которых того ж велели с ним в Сумине быть». В той же час, у серпні у відписці в Розрядний приказ Арсеньєв згадує «нового Сумина города ис подданных государевых розных из запорожских городов черкас». Як бачимо, з самого заснування міста його населення було досить змішаним, хоча переважали черкаси і переселенці з Київщини.

З 1659 р. Суми стали центром Сумського слобідського козацького полку - військово-територіальної й адміністративної одиниці, підпорядкованої білгородському воєводі. Про кількість населення міста збереглися статистичні дані переписів 1660 і 1682 рр. Так, у «Разборных книгах черкасам», складених московським дворянином Р.В. Ігнат'євим, який був посланий «для разбора черкас, поселившихся в левобережной Украине», у Сумах значиться 1642 козаки і 1098 міщан і селян (до складу міщан і селян включені й міщани Верхньої та Нижньої Сироваток і Ворожби) [41, с. 549]. У Розписі новозбудованих на Слобожанщині в середині XVII ст. українських прикордонних до Росії міст на 1682 р. по Білгородському розряду вказується, що «в том городе людей полковые и городовые службы черкас 1255 человек» [46, с. 311].

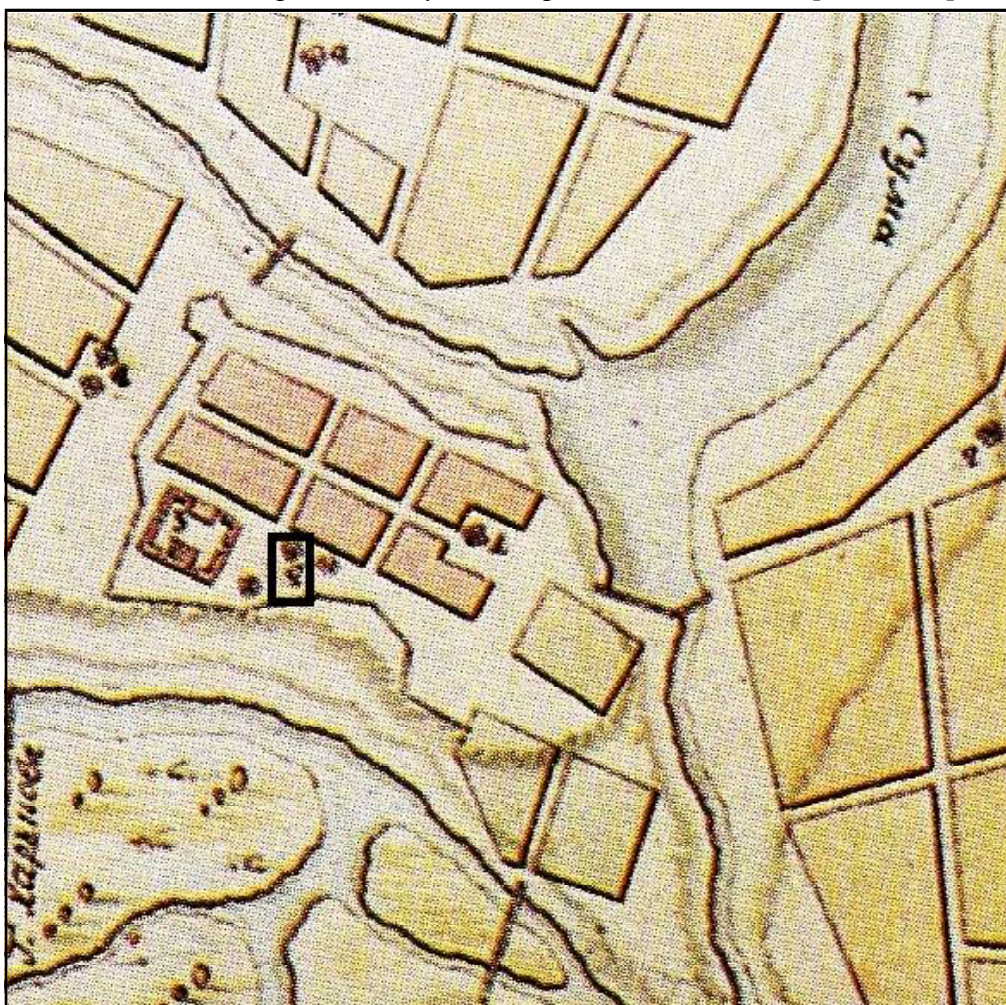

Рис. 1. Досліджувана ділянка на Плані м. Суми. 1787 р.

Сумська фортеця, збудована протягом 1656-1658 рр., вважалася однією з найбільших і найукріпленіших на Слобожанщині. Як свідчить сумський воєвода К.Ю. Арсен'єв у відписці царю від 10 лютого 1658 р., він «поставил церков соборную и город рубленой в дубовом лесу» [40, с. 53]. Отже, саме тоді був побудований і перший дерев'яний соборний храм Преображення Господнього (освячений у 1661 р.). У 1694р. сумським полковником Герасимом Кондратьєвим на території фортеці, на місці згорілого, знову був побудований дерев'яний храм Преображення Господнього [27, с. 5]. Ця церква проіснувала 60 років і в 1754р. була перебудована.

Коли вирішили збудувати кам'яний соборний храм, дерев'яну церкву продали, а служби велися в теплій церкві св. Апостола Матфія, влаштованій за 5 сажнів на північ від Преображенської на власні кошти протопопа Матфія Гресовського. В 1776 р. розпочалося будівництво вже кам'яного соборного храму, яке тривало 12 років [45, с. 283-284].

По відомості 1780 р., яка приводиться в «*Историко-статистическому описі Харківської єпархії*», про місто Суми говориться: «в том городе ветхий земляной вал, сделанный в 1658 году, вышиною от горизонта в 4 арш., шириною в заложении в 3 саж., с одной стороны онаго сухой ров глубиною в 5 аршин, шириною в 5 сажень, стоит на горе по течению р. Псла на правой стороне: в нем земляной замок (цитадель) вышиною в 4 аршина, - полковые казармы; церкви соборная Преображения Господня, приходские Апост. Матфея, Николая чудотворца - деревянные». Все це добре видно на мапі м. Суми 1787 р. (рис. 1).

Поблизу Преображенського собору у 1797 р. була закладена дзвіниця, збудована в 1801р. Але, як записано в тому ж описі Харківської єпархії: «по огромности ли здания, или по непрочному устройству, в этой колокольне оказались большие трещины; почему для безопасности и разобрана она в 1812 году, на месте ея из того же кирпича устроено четыре номера лавок, со входом по середине в ограду церкви». Інша цегла була використана на будівництво нової дзвіниці (1821 р.) і на огорожу церкви [45, с. 285]. Саме тоді, очевидно, була споруджена і цегляна підпорна стіна з масивними контрфорсами.

Більше століття біля Преображенської церкви існував міський (церковний) цвинтар, влаштований ще першими поселенцями. Згодом, очевидно, він став місцем поховання представників тодішньої еліти з козацької полкової старшини, московських служилих людей, знатних міщан та прихожан, служителів собору, членів їх родин. За даними кількості прихожан в церквах Сум, які приводить Філарет Гумілевський, до Спасо-Преображенського собору відносилось 2175 прихожан (1085 чоловіків і 1090 жінок) [45, с. 333-334]. Відомості з 1730 до 1790 р. не збереглися. У 1790 р. церква св. Апостола Матфія взагалі не згадується, очевидно, що на той час її вже не було. Це може вказувати на те, що частково досліджений цвинтар мав відношення саме до соборної церкви.

У кінці XVIII ст. Сумська фортеця втратила своє стратегічне значення і на початку XIX ст., за перспективним планом розвитку, затвердженим в 1786 р., почалася активна перебудова міста.

Майданчик, де у 1997 р. велось будівництво, є частиною садибного архітектурного комплексу кінця XVIII-XIX ст. Це ансамбль житлових

будинків, який розкриває важливі етапи формування історичного центру міста, як фонова забудова. Архітектурний комплекс відображав чотири будівельні періоди забудови міста, починаючи з кінця XVIII ст. і до 90-х років XIX ст.

Перший будівельний період датується кінцем XVIII - початком XIX ст. на підставі виявлених у результаті архітектурних обстежень склепінчастих цегляних підвалів, розташованих у межах існуючих історичних будівель пізнішого часу. Його представляв відбудований після пожеж 1838-1840 рр. у відповідності з «образцовими проектами фасадів» (очевидно, міського архітектора Г. Прядкіна) двоповерховий прямокутний у плані будинок у стилі класицизму з вбудованою дерев'яною галереєю на другому поверсі [48, с. 35]. Цей будинок (вул. Соборна, 31а), який на момент досліджень був зруйнований, розташовувався недалеко від краю тераси, укріпленої підпорною цегляною стіною з масивними контрфорсами від зсувів рельєфу, що могли бути причиною тріщин у дзвіниці собору (1812 р.). Під час спорудження будинку у середині XIX ст. були пошкоджені крайні поховання церковного цвинтарю.

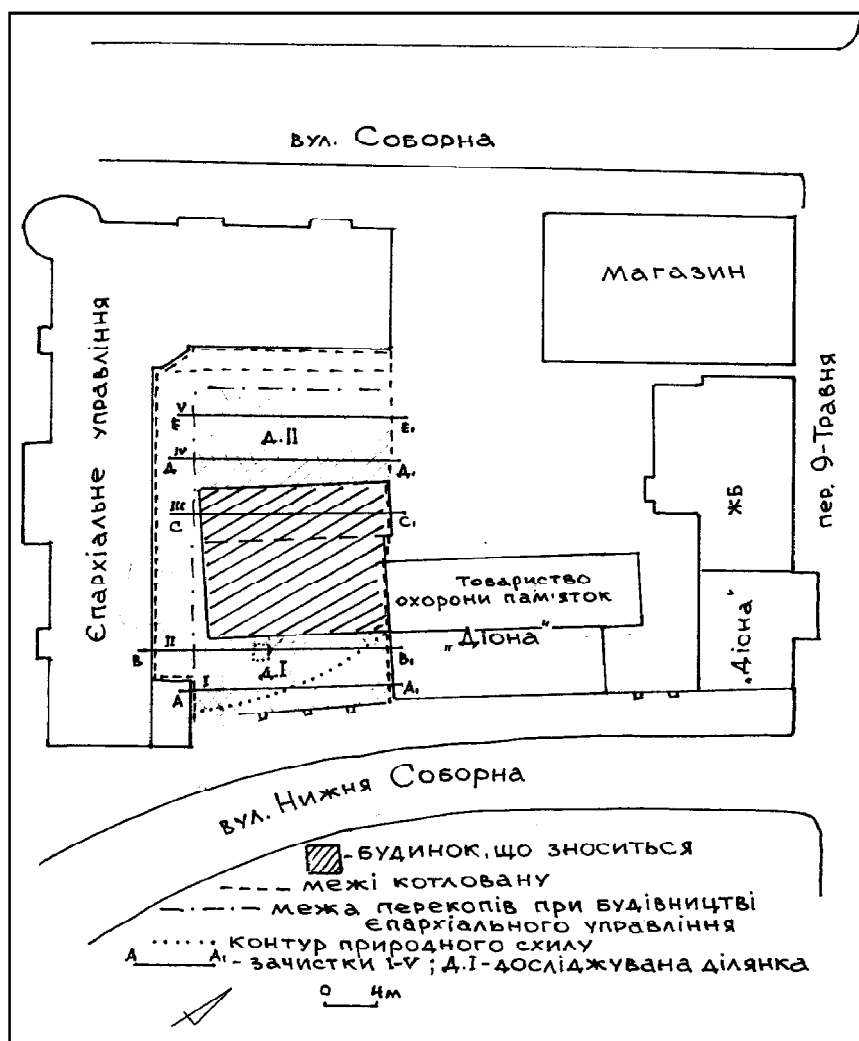

Рис. 2. Ситуаційний план розташування досліджуваної ділянки

Територія, що потрапляла під будівництво, розташована в межах Сумської фортеці XVII-XVIII ст., на північний схід від Спасо-Преображенського собору. Через стислі строки, встановлені міськвиконкомом та відділом архітектури, що було пов'язано з аварійно-небезпечним станом для сусідніх будинків та несприятливими погодними умовами (дощ з мокрим снігом, морози), не вдалося провести повноцінні розкопки, а лише спостереження за земляними роботами. Враховуючи результати спостережень під час будівництва епархіального управління на сусідній ділянці, дослідження проходили методом зачисток. Риття котловану велось з вул. Нижньособорна, де екскаватором ґрунт знімався вертикальними шарами товщиною близько 30 см, а через певні проміжки проводились зачистки, що дозволяло простежити стратиграфічну ситуацію на даній ділянці.

Зачистка-1 показала, що в цьому місці край корінного берега був підрізаний ескарпом і частково відхилився від ріки. В кінці XIX ст. на терасі, врізаній у старі укріплення Сумської фортеці, було зведено будинок № 29б, який мав з боку собору ще один вхід. Після спорудження цегляної підпорної стіни проміжок між нею і схилом берега був засипаний землею (скоріш за все, сюди були зсунуті рештки земляного валу фортеці, що проходив по краю тераси). У культурному шарі зустрічалися фрагменти кераміки другої половини XVII-XIX ст., фрагменти та цілі екземпляри скляних виробів того ж часу, уламки кахлів, кістки тварин та інші культурні рештки. У культурному шарі між зачистками 1 і 2 були виявлені кам'яні жорна, майже цілий чавунний комин та уламки такого ж комину.

Після розбору підвалів будинку № 31а була проведена зачистка-3. Вона дала можливість простежити другий етап забудови ділянки, коли споруджувався будинок № 31а. У середині XIX ст. після пожеж 1838-1840-х років над глибокими масивними склепінчастими цегляними підвалами, що залишилися, був зведений новий будинок. Площа нового будинку перевищила площу підвалів і у стратиграфічному розрізі на глибину 1,5 м були простежені нові фундаменти, що примикали до підвалів. Очевидно, ця деталь позначилася і на проектуванні фасаду: на рівні другого поверху прямокутна в плані будівля мала П-подібну ввігнуту форму для розміщення вбудованої дерев'яної галереї. Саме тоді, при розбудові будинку № 31а будівельники частково пошкодили 4 могили церковного цвинтаря. Дно могильних ям фіксувалося на глибині 2,5 м, тоді як материк - на глибині 1,3 м від сучасної поверхні.

На відстані 2-2,5 м від фасаду будинку була зроблена зачистка-4. У стратиграфічному розрізі вона виявила профілі 13-ти поховальних ям. Місцями могили частково перекривали одна одну, а в деяких могилах у вигляді тліну простежувалися залишки дерев'яних грибовищ. Культурний шар був дуже бідний на знахідки - у невеликій кількості переважно уламки гончарного посуду, але в заповненні поховальних ям зустрічалися поодинокі дрібні фрагменти грубої ліпної кераміки.

Зачистка-5, проведена на відстані 4 м від попередньої, у стратиграфічному розрізі зафіксувала ще 10 могильних ям, декілька з них частково перекривали одна одну. Культурний шар також був дуже бідний на знахідки, як і при попередніх двох зачистках. Профілі поховальних ям простежувались і у північно-східній стінці котловану.

Таким чином, спостереження за земляними роботами дозволили практично повністю простежити та підтвердити основні етапи розбудови міста у XVII-XIX ст. на даній території. У зачистках 3, 4 і 5 були виявлені профілі 27 поховальних ям, розташованих рядами, які свідчать, що в другій половині XVII - XVIII ст. поруч із соборною церквою існував один з перших міських цвинтарів. Цим можна пояснити і бідність культурного шару. Через обмеженість території і довготривалий час функціонування цвинтаря, в результаті підзахоронень могили частково перекривали одна одну. Подібну ситуацію можна було спостерігати і під час будівництва епархіального управління (вул. Соборна, 27) на захід і південний захід від досліджуваної ділянки.

У попередні роки (1990-1991 рр.) працівникам музею вдалося зафіксувати 25 могил, також розташованих рядами, і у перевідкладених шарах з поховальних ям виявити дві монети (одна 30-х, а інша - 80-х років XVIII ст.), які дозволили датувати ці поховання. Тоді ж співробітником Інституту археології НАНУ П.М. Покасом для антропологічного дослідження була відібрана краніологічна серія, яка нині зберігається в Інституті археології. На жаль, передчасна кончина завадила досліднику її опрацювати. Вивчені нещодавно ці матеріали дають нам можливість скласти уявлення про антропологічний склад перших поселенців м. Суми.

Дана міська серія є однією з двох груп, що відносяться до XVII-XVIII ст. і були отримані під час археологічних досліджень на території Лівобережжя Дніпра.

Історія антропологічного вивчення населення Лівобережжя козацького часу була розпочата І. Бушковичем [9] і продовжена В.П. Алексєєвим [2, с. 311-336]. Дослідником було опрацьовано і об'єднано в одну велику групу східних Українців. Деякі антропологічні спостереження Полтави подають у спільній статті А.В. Артемев і Є.С. Калашник [5, с. 102-105]. Публікація по етнічній краніоскопії населення міста Батурина з'явилась у 2013 р. [12, с. 24-27], наступна - у 2014 р. [56, с. 40-56].

Методика і матеріали. Всього було досліджено 25 поховань з Сум, з них 20 чоловічих і 6 жіночих черепів. Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися у Києві в лабораторії Інституту археології НАН України. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назо-малярний та зигма-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, с. 55; 59]. Визначення краніометричної точки лямбда проводилось за методом L. H. D. Vuxton та G. D. Morant [53]. Також для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г.Ф. Дебецем [1]. Стаття похованих визначалась за особливостями будови черепа. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [52; 63].

Характеристика краніологічного типу населення. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті слабо. Серія з території міста Суми характеризується слабкою брахікранією, черепний показник дорівнює (80,3) для 19 черепів. Розміри склепіння помірні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон дорівнює середнім абсолютним розмірам. Поздовжній і поперечний діаметри також відносяться до категорії середніх величин. За висотно-поздовжнім показником (при вимірюванні черепа від краніометричної точки

базіон), чоловічі черепа відносяться до групи гіпсікранів (високі), за висотно-поперечним - метріокранним варіантом (помірної висоти). Вушна висота також помірна. Довжина основи черепа виміряна у 19 черепів і відноситься до класу середніх величин, на межі з великими категоріями розміру (табл. 1).

Лобна частина сагітальної дуги помірна, індивідуальна варіація нормальна. Від загальної довжини сагітальної дуги вона складає 25,7%. Лобна хорда помірна, змінюється в межах малих і дуже великих розмірів. Нахил лоба при вимірі від назіона слабкий - 85,1°. Індивідуальні розміри кута групуються близько середніх цифр і тільки в окремих випадках досягають значних відхилень як, наприклад, 90° у черепа під № 3. Таким чином, в серії лоб прямий. При вимірах лоба від глабели профіль його залишається майже не змінним, що пов'язано з помірним розвитком надперенісся. Знову ж таки, південна ознака. Широтні розміри лобної кістки у цілому помірні. Різко виокремлюється череп № 11, найменший лобний діаметр котрого у фронтальному відділі 86 мм, у дорсальному - 115 мм. Малий лобно-широтний показчик (77,9) вказує на велику довжину відділу в порівнянні з його шириною. Ширина лоба також мала і за лобно-поперечним індексом. Висота вигину чола помірна (25,7), на межі з великими категоріями розміру. Три черепа (3, 4, 22) виокремлюються дуже великим вигином чола (30).

Потилична дуга помірна, від довжини сагітальної дуги вона складає 24% і, таким чином, трохи менша за лобну. Потилічна хорда середніх розмірів, вигін потиличної кістки встановлений на сімнадцяти черепах і складає 26,7. Ширина потилиці помірна, переважають середні розміри даної ознаки. Різко виокремлюється, як і за іншими широтними діаметрами, череп № 24, ширина потилиці якого 116 мм.

Довжина основи обличчя виміряна на 18 черепах. В середньому вона помірна, на межі з малими категоріями розмірів. Верхня ширина обличчя мала, однак цей діаметр варіює від самих малих (94 мм у черепа № 11) до великих (108 мм у черепа № 8). Середня ширина обличчя мала, на межі з помірними категоріями. Варіація не набагато більша ніж у верхній ширині: різниця між максимальними і мінімальними розмірами верхньої ширини обличчя складає 14 мм, тоді як у середній - 18 мм. Середній розмір виличного діаметру помірний (132,7 мм). Варіація велика: від 126 мм у черепа № 27 - до 140,5 мм у черепа № 8 (різниця досягає 14,5 мм). На значну варіацію цього діаметру вказує і величина середнього квадратичного ухилення - 3,8, яка є заниженою. Розподілення внутрішньо-групових варіантів нерівномірне. П'ять черепів (27,7%) відносяться до категорії малого класу (126-130 мм), одинадцять - до середнього і тільки два - до великого (137-141) - це черепа № 8 і 32. По відношенню до поперечного діаметру вилична ширина помірна. Висота обличчя мала, на межі з середніми категоріями розмірів. Різко переважають варіанти з малою або помірною висотою обличчя, великий розмір знайдений тільки у черепа № 22 (74 мм). Вертикальний фаціо-церебральний показчик встановлений у 18 черепів; середня величина помірна - 51,4. Загальний кут обличчя, а також верхньолицевий показчик вказують на його мезогнатність.

Верхня частина обличчя на рівні краніометричної точки назіон в середньому профільована добре (136,9°), так само як і нижня (126,7°).

Орбіти помірної ширини і малої висоти. Ширина орбіт варіює значно більше, ніж висота - від малих до дуже великих розмірів (39-45 мм при вимірі від максило-фронтальної точки). Висота орбіт змінюється в межах дуже малих і середніх розмірів, найвищі орбіти у черепа № 5 (33,5 мм), найнижчі - у черепа № 11 (28 мм). За показником орбіти низькі (хамеконхія).

Висота і ширина грушоподібного отвору малих розмірів, але варіація цих розмірів різна. Висота носа мала (9 черепів) і помірна (9 черепів). Варіація ширини носа значно більша: у одинадцяти черепів - мала і дуже мала (черепи № 2 і 24), у черепів № 7, 31 і 32 - велика і лише у чотирьох черепів (№ 3, 5, 6, 8) - помірна. За носовим показником широкі носи (хамеринія) виявлено у п'яти черепів, вузькі (лепторинія) - у чотирьох, помірні - у дев'яти. У цілому в чоловічій серії ніс помірної ширини (мезоринія). Форма нижнього краю грушоподібного отвору у восьми чоловічих черепів антропінна (44,4%), у десяти інших створює передньоносові ямки. Такі показники трапляються вкрай рідко і вказують на певний степовий домішок у групі або фенкопію - родинні зв'язки у групі. Передньо-носова ость розвинута (на 3,6 балів за Брока). Симотичний індекс помірний, дакріальний - великий, тому можна говорити про високе перенісся у групі (52,3). Кут випинання носових кісток великий (31,6). Іклові ямки розвинуті помірно (-5,5). У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси.

Серія антропологічно неоднорідна. Розмах мінливості ознак віддзеркалює внутрішню групову відмінність. Порівняння квадратичного ухилу ознак, коефіцієнтів варіації ознак у вибірці зі стандартними виявляє підвищену варіабельність по багатьом параметрам. В групі відмічено 28 ознак, які знаходяться за межею середніх величин квадратичного ухилення і тільки 8 - в межах норми (табл. 1). Відхилення від стандартної Сигми вказує на велику варіабельність ознак, що може виникати і внаслідок індивідуальних відхилень.

Таблиця 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтового могильника м. Суми XVII-XVIII ст. (Микільська церква)

№ за Мартіном	Ознаки	>						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	179,8	19	5,1*	1,17	0,83	170,0	188,0
8	Поперечний діаметр	144,4	19	3,8*	0,88	0,62	138,0	152,0
17	Висотний діаметр	134,5	19	5,3*	1,21	0,86	124,0	144,0
5	Довжина основи черепа	103,5	19	7,7*	1,77	1,25	94,0	129
9	Найменша ширина лоба	94,8	19	4,0*	0,93	0,66	86,0	101,0
10	Найбільша ширина лоба	121,4	19	3,6*	0,84	0,59	114,0	128,0
NB	Висота вигину чола	25,7	19	2,5*	0,57	0,40	22,0	30,0
45	Виличний діаметр	132,7	18	3,8*	0,90	0,64	126,0	140,5
40	Довжина основи обличчя	97,0	18	6,3*	1,47	1,04	86,0	106,5
48	Верхня висота обличчя	68,4	18	3,2*	0,76	0,54	63,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	102,8	18	3,5*	0,82	0,58	94,0	108
46	Середня ширина обличчя	94,7	18	4,6	1,08	0,76	85,0	103
55	Висота носа	50,5	18	2,7	0,63	0,44	45,0	54,0
54	Ширина носа	24,3	18	2,0*	0,46	0,33	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,2	18	1,6*	0,38	0,27	39,0	45,0
52	Висота орбіти	31,8	18	1,7*	0,40	0,28	28,0	34,0
20	Вушна висота	115,6	19	3,8	0,88	0,62	108,1	120,8
SC (57)	Симотична ширина	9,3	18	2,4*	0,57	0,41	4,0	12,5
SS	Симотична висота	4,5	18	1,2*	0,28	0,20	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,0	18	2,1	0,49	0,35	16,0	24,0
MS	Максилофронтальна висота	8,4	18	2,7	0,63	0,44	6,0	18,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,2	18	2,3	0,54	0,38	19,0	28,0
DS	Дакріальна висота	11,5	18	1,5	0,35	0,25	9,0	18,0

FC	Глибина іклової ямки	5,5	18	1,7*	0,40	0,28	3,0	8,5
31	Потилична хорда	96,9	17	6,8*	1,65	1,16	84	114
32	∠ Кут профілю лоба від nas.	85,1°	15	3,3*	0,84	0,60	80°	90°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	76,8°	15	5,0*	1,29	0,92	67°	86°
72	∠ Кут загально лицевий	84,3°	15	4,5*	1,16	0,82	76°	94°
73	∠ Кут середньої частини обличчя	85,2°	15	4,2*	1,08	0,76	76,5°	94°
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	81°	15	5,8	1,51	1,06	70°	91°
75(1)	∠ Кут виступання носа	31,6°	15	3,5*	0,91	0,65	28°	40°
77	∠ Назо-маларний кут	136,9°	18	3,2*	0,76	0,54	131,8°	141,8°
∠ Zm'	Зигмаксиллярний кут	126,7°	18	4,2*	0,99	0,70	119,2°	136°
	Надперенісся	2,2	18	0,8	0,18	0,13	1	4
	Надбрівні дуги	1,6	18	0,4	0,10	0,07	1	2
	Зовнішній потиличний бугор	1,4	18	0,8	0,20	0,14	0	4
	Соскоподібний відросток	2,1	18	0,7	0,16	0,12	1	3
	Передньо-носова ость	3,6	16	0,8	0,20	0,14	2	4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	517,7	18	12,7*	2,92	2,06	497,0	550,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,5	18	3,4*	0,82	0,58	50,0	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	60,7	18	2,9*	0,68	0,48	54,0	66,0
	Індекси:							
8:1	Черепний	80,3	19	2,8*	0,64	0,46	75,0	86,1
17:1	Висотно-повздожній	74,2	19	2,8*	0,64	0,45	68,9	79,8
17:8	Висотно-поперечний	92,4	19	3,1*	0,72	0,51	88,2	98,6
9:8	Лобно- поперечний	65,6	19	3,3	0,77	0,54	59,7	71,7
20:1	Висотно-повздожній	64,3	19	2,4	0,56	0,39	59,7	68,1
20:8	Висотно-поперечний	80,1	19	2,0*	0,47	0,33	77,1	84,0
10:8	Коронарно-поперечний	84,2	19	2,7	0,62	0,44	79,2	88,4
9:10	Широтний лобний	77,9	19	2,3*	0,52	0,37	73,1	81,1
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	92,2	18	3,2*	0,75	0,53	87,1	97,1
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	51,4	18	3,2	0,76	0,53	46,2	58,7
9:45	Лобно-вличний	71,0	18	2,4*	0,57	0,40	67,4	75,8
10:45	Коронарно-вличний	91,4	18	2,5*	0,58	0,41	86,8	96,8
40:5	Виступання обличчя	95,6	18	5,3	1,26	0,89	87,5	103,7
48:45	Верхній лицевий	51,5	18	2,6	0,61	0,43	46,3	56,1
54:55	Носовий	48,2	18	4,4	1,04	0,73	37	54
DS:DC	Дакріальний	52,3	18	8,0	1,88	1,33	35,7	65,0
SS:SC	Симотичний	49,6	18	8,7	2,05	1,45	36,4	71,4
MS:MC	Максилофронтальний	41,8	18	7,7	1,81	1,28	29,2	58,8
52:51	Орбітний	75,4	18	5,0	1,18	0,83	66,7	82,9
63:62	Піднебінний	73,9	18	6,7	1,59	1,12	63,5	87,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	111,8	18	10,2	2,41	1,71	91,5	128,7

M - середні величини,

n - число випадків,

σ - середні квадратичні відхилення,

m(M) - середня помилка,

ms - середня помилка сигми,

*за межею середніх величин квадратичного ухилення.

Жіноча група налічує всього 6 черепів. Сподіваємось, що колекція буде поповнюватись, тому коротко опишемо групу, яка дає поштовх для формування міської серії м. Суми.

Жіночі черепи характеризуються невеликою товщиною кісток склепіння, помірною масивністю і слабким розвитком рельєфу кісток надорбітної і потиличної областей. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 1,0). Найбільший поздовжній діаметр жіночих черепів варіює в межах дуже малих і середніх величин абсолютних розмірів мозкової коробки. Найменша величина - 162 мм, представлена лише одним черепом № 8; середня - 173 і 171 мм - двома черепами (№ 21 і 28).

Поперечний діаметр варіює в межах величин середніх і дуже великих класів. Черепний показник коливається від 81,6 до 88,9, тобто в серії зустрічаються тільки брахікранні черепи. В середньому індекс становить 84,5 - для п'ятьох жіночих черепів. Отже можна відмітити певну морфологічну однорідність за даним виміром. Висотний діаметр черепної коробки від базіона помірний. Довжина основи черепа мала. Висота від базіона і від поріонів помірна, на межі із малими категоріями розмірів; висотно-повздожній показник вказує на високі черепи (гіпсікранія), висотно-поперечний індекс - на низькі (тайпенокранія). Такі результати потребують роз'яснення.

Лоб середній, але у співвідношенні з шириною обличчя - малий. Широтно-лобний та лобно-поперечний індекси також малі. Нахил лоба помірний, висота вигину сильна. Потилиця середньої ширини, помірно вигнута в сагітальній площині (табл. 2).

Обличчя ортогнатне за загальним кутом, помірної ширини (124,1 мм) і висоти. Верхньолицевий індекс середній (мезен). Профілювання обличчя помірне на верхньому рівні і сильне на нижньому. Іклові ямки помірної глибини (-4,1).

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показником середні (мезоконхія).

Висота носа помірна, ширина мала, показник відноситься до категорії малих розмірів, що вказує на вузький ніс у жіночій групі (лепторинія). Перенісся низьке за симотичним індексом та високе за дакріальним (асиметрія носових кісток), випинання носа помірне (26,8°).

За межею середніх величин квадратичного ухилення опиняється переважна більшість ознак (42), що свідчить про неоднорідність жіночої групи (табл. 2).

Таблиця 2. Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтового мигильника м. Суми XVII-XVIII ст. (Микільська церква)

№ за Мартіном	Ознаки	+						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздожній діаметр	167,3	5	4,6**	2,07	1,73	162	173
8	Поперечний діаметр	141,4	5	6,3*	2,83	2,00	136	152
17	Висотний діаметр	128,3	4	2,8**	1,38	0,97	125	131
5	Довжина основи черепа	93,8	5	4,4*	1,96	1,39	87	98
9	Найменша ширина лоба	93,1	6	3,7**	1,53	1,08	89	98
10	Найбільша ширина лоба	120,8	5	5,1*	2,27	1,61	113,5	126
45	Виличний діаметр	127,1	4	1,7**	0,83	0,58	125,5	129
40	Довжина основи обличчя	86,0	4	6,0*	3,02	2,14	77,2	90,0
48	Верхня висота обличчя	65,0	4	2,9**	1,47	1,04	62	68
43	Верхня ширина обличчя	99,4	6	1,5**	0,61	0,43	97,5	101
46	Середня ширина обличчя	92,2	6	3,8**	1,57	1,11	87	96
55	Висота носа	48,6	6	3,4*	1,40	0,99	44	53
54	Ширина носа	22,3	6	2,0*	0,80	0,57	19	25
51	Ширина орбіти	41,6	6	2,2*	0,89	0,63	38	44
52	Висота орбіти	32,9	6	2,2*	0,91	0,64	31	37
20	Вушна висота	109,0	4	3,4**	1,72	1,22	105,5	113,4
SC (57)	Симотична ширина	7,7	6	2,8*	1,12	0,79	4	11
SS	Симотична висота	3,3	6	1,3*	0,54	0,38	2	6
MC (50)	Максифронтальна ширина	17,8	6	2,8	1,14	0,80	14	22
MS	Максифронтальна висота	6,3	6	1,4	0,56	0,39	4	8
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,5	6	1,5**	0,61	0,43	19,5	24
DS	Дакріальна висота	10,3	6	1,8*	0,73	0,51	8	13
FC	Глибина іклової ямки	4,1	6	2,2*	0,88	0,62	1	6,3

32	∠ Кут профілю лоба від nas.	86,3°	4	2,5**	1,25	0,88	85°	90°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	81,8°	4	2,9**	1,44	1,43	78°	85°
72	∠ Кут загально лицевий	85,8°	4	1,0**	0,48	0,34	85°	87°
73	∠ Кут середньої частини обличчя	87,5°	4	1,0**	0,50	0,35	86°	88°
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	83,3°	4	5,4**	2,69	1,90	77°	90°
75(1)	∠ Кут виступання носа	26,8°	4	6,1*	3,07	2,12	19°	33°
77	∠ Назо-малярний кут	141,5°	5	4,2	1,88	1,33	134,8°	145°
∠ Zm'	Зигмаксиллярний кут	130,2°	6	5,7	2,32	1,64	126,3°	141°
	Надперенісся	1,0	6	0	0	0	1	2
	Надбрівні дуги	1,0	6	0	0	0	1	3
	Зовнішній потиличний бугор	0,5	5	0,6	0,29	0,20	0	1
23а	Горизонтальна окружність через офріон	489,8	4	15,5*	7,75	5,48	476	512
Індекси:								
8:1	Черепний	84,5	5	3,0	1,33	0,94	81,6	88,9
17:1	Висотно-повздожний	77,4	4	3,2	1,61	1,14	73,1	80,9
17:8	Висотно-поперечний	91,1	4	6,1*	3,04	2,15	82,2	95,6
9:8	Лобно- поперечний	66,3	5	4,7	2,09	1,48	59,2	71,3
20:1	Висотно-повздожний	65,7	4	1,2**	0,60	0,43	64,3	67
20:8	Висотно-поперечний	77,3	4	2,3**	1,17	0,83	74,6	79,6
10:8	Коронально-поперечний	81,9	5	8,0*	3,56	2,52	68,8	88,7
9:10	Широтний лобний	77,5	5	3,6	1,59	1,13	72,3	82,2
45:8	Поперечний фацио-церебральний	90,2	4	5,2*	2,58	1,82	82,9	94,9
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	50,7	4	2,6**	1,29	0,91	47,7	53,6
9:45	Лобно-вличний	72,6	4	1,9**	0,97	0,68	70,9	75,2
10:45	Коронарно-вличний	94,0	4	3,8	1,91	1,35	90,4	98,8
40:5	Виступання обличчя	92,2	4	2,6**	1,32	0,93	88,7	94,6
48:45	Верхній лицевий	51,2	4	2,5**	1,23	0,87	48,1	53,2
54:55	Носовий	46,2	6	5,5*	2,25	1,59	39	52,3
DS:DC	Дакріальний	48,0	6	9,5*	3,86	2,73	38,1	60,5
SS:SC	Симотичний	43,1	6	7,8**	3,20	2,26	35,3	55,0
MS:MC	Максилофронтальний	35,9	6	8,3	3,40	2,40	23,5	47,1
52:51	Орбітний	80,4	6	7,4*	3,01	2,13	70,5	92,5
63:62	Піднебінний	80,1	6	9,4	3,85	2,72	63,2	88,4
61:60	Шелепно-альвеолярний	120,4	6	9,7*	3,98	2,81	104,9	133,9

M - середні величини,

n - число випадків,

σ - середні квадратичні відхилення,

m(M) - середня помилка,

ms - середня помилка сигми,

*перевищує стандартні значення середнього квадратичного відхилення,

**менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Внутрішньогруповий аналіз. Для з'ясування характеру неоднорідності ми звернулися до одного із методів багатовимірної статистики аналізу головних компонент (ГК). У внутрішньо-груповому аналізі чоловічих черепів використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, влична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа. Співставлення жіночих черепів на даному етапі не може бути здійснено у зв'язку з малою кількістю краніологічного матеріалу.

Для аналізу головних компонент [15, с. 76] за перерахованими ознаками відібрано 15 чоловічих черепів. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу були створені Б.А. та А.Г. Козінцевими у 1991 р. Результати подані в таблицях 3-5.

Таблиця 3. Елементи перших трьох Головних Компонент для 15 чоловічих черепів (внутрішньо-груповий аналіз)

№ п/п	Рік та № поховання	I	II	III
1.	череп 2	-1.179	4.216	-0.635
2.	череп 3	0.973	-1.119	1.129
3.	череп 4	1.440	-0.026	-1.360
4.	череп 5	1.920	0.495	-0.540
5.	череп 6	0.768	-0.097	1.871
6.	череп 7	1.478	-1.150	1.342
7.	череп 8	2.069	-0.531	0.325
8.	череп 9	0.668	-1.453	-0.047
9.	череп 11	-3.383	0.440	1.605
10.	череп 22	1.991	0.623	-2.375
11.	череп 26	-1.795	-2.377	-2.339
12.	череп 27	-3.148	-1.817	-0.617
13.	череп 29	-0.578	2.075	-1.152
14.	череп 30	-1.418	-0.193	0.066
15.	череп 31	0.194	0.915	2.729

Таблиця 4. Елементи перших трьох Головних Компонент для 15 чоловічих черепів XVII-XVIII ст.

Ознака	>		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0.547	-0.534	0.202
8. Поперечний діаметр	0.146	0.285	0.669
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0.291	-0.056	0.558
9. Найменша ширина лоба	0.730	-0.035	-0.188
45. Виличний діаметр	0.566	0.252	0.024
48. Верхня висота обличчя	0.675	0.430	-0.387
55. Висота носа	0.421	0.799	0.156
54. Ширина носа	0.431	-0.420	0.596
51. Ширина орбіти	0.441	-0.019	0.301
52. Висота орбіти	0.582	-0.003	-0.466
77. Назо-малярний кут	-0.043	0.828	-0.052
$\angle Zm'$. Зигомасиллярний кут	-0.594	-0.114	-0.095
SS:SC. Симотичний індекс	-0.237	-0.201	-0.764
75 (1). Кут випинання носа	-0.550	0.722	0.153
Власні числа	3.323	2.694	2.291
Внесок в загальну дисперсію (%)	23.737	19.240	16.365

Таблиця 5. Коефіцієнти кореляції між ознаками в чоловічій серії із могильника ХІІ-ХІІІ ст. м. Суми

Ознаки	1	8	17	9	45	48	55	54	51	52	SS:SC	77	Zm'	75 (1)	
1. Повздовжній діаметр	—														
8. Поперечний діаметр	-0.035	—													
17. Висотний діаметр (<i>b-b'</i>)	0.036	0.147	—												
9. Найменша ширина лоба	0.109	0.041	-0.190	—											
45. Визначний діаметр	0.043	0.182	-0.024	0.566*	—										
48. Верхня висота обличчя	0.141	-0.044	-0.384	0.491	0.390	—									
55. Висота носа	-0.261	0.280	-0.004	0.265	0.392	0.610*	—								
54. Ширина носа	0.473	0.218	0.072	0.153	-0.026	-0.135	0.081	—							
51. Ширина орбіти	0.245	0.193	-0.153	0.260	0.616*	-0.117	0.128	0.378	—						
52. Висота орбіти	0.209	-0.216	-0.351	0.524*	0.076	0.466	0.181	0.092	0.025	—					
SS:SC	-0.220	-0.037	-0.068	-0.249	-0.015	0.337	0.602*	-0.376	-0.016	0.028	—				
77. Назомалярний кут	-0.587*	-0.296	0.147	-0.057	-0.124	-0.432	-0.249	-0.141	-0.166	-0.320	-0.251	—			
Zm'. Зигмаксиллярний кут	-0.200	-0.481	-0.346	-0.099	0.031	-0.064	-0.401	-0.544*	-0.050	0.138	-0.205	0.114	—		
75 (1). Кут випинання носа	-0.654*	0.301	0.111	-0.469	-0.082	-0.237	0.293	-0.441	-0.028	-0.263	0.598*	0.231	-0.056	—	

* P<0.05

Побудований за першими двома ГК графік (рис. 3) складає двомірну проекцію взаємо-розташування черепів в тривимірному аналізі з мінімальними можливими відхиленнями. Певної концентрації чоловічих поховань не простежується. Також ми не спостерігаємо скупчення черепів і у тривимірному просторі (рис. 4).

З метою аналізу серії на однорідність був розрахований 91 коефіцієнт кореляції для 14 ознак 15 чоловічих черепів. Вивчення отриманих коефіцієнтів показало, що велика кількість ознак характеризуються доволі слабким ступенем сполучення і нерідко з від'ємним знаком. Відомо, що в однорідних групах переважна більшість ознак як правило взаємопов'язані додатною залежністю. У досліджуваній групі 33,1% випадків мають від'ємні коефіцієнти кореляції. Окрім того, низькі коефіцієнти кореляції, величина котрих менша за 0,300, виявлено в 71,4% випадках.

Разом із тим, краніометричні ознаки пов'язані між собою і підвищеним ступенем відповідності, що також відбиває порушення нормальної функціональної залежності ознак у серії. В однорідних групах поздовжній і поперечний діаметри мають додатну кореляцію приблизно 0,2-0,4. В чоловічій сумській серії спостерігається слабкий від'ємний зв'язок (-0,035) між цими ознаками, що вказує на присутність, з одного боку, більш видовжених і вузьких, а з іншого - більш широких і коротких форм черепа. Спостерігається й доволі тісний від'ємний зв'язок між поздовжнім діаметром черепної коробки та кутом випинання носа (-0,654). Це, ймовірно, також мало вплив на міцний додатний зв'язок між виличним діаметром і шириною орбіти.

Кореляція верхньої висоти обличчя з висотою носа значна і також додатна (табл. 5). Коефіцієнти кореляції між симотичним покажчиком і кутом випинання носа додатні і відчутні (0,598). Коефіцієнт кореляції між поздовжнім діаметром черепа і верхньою висотою обличчя зазвичай лишається в межах 0,300-0,400 [20, с. 225; 34]. Для чоловічих черепів із Сум він сильно занижений та становить 0,141, що свідчить про можливу наявність у чоловічій серії довгоголових з низьким обличчям індивідуумів (черепи 3, 6, 32) і короткоголових - з високим обличчям форм (черепи № 22, 25).

Виявлено певну подібність краніометричних показників між чоловічими черепами 5 і 22, а також 3 і 9 за значеннями I та II ГК. Скупчення черепів відбувається тільки у правому нижньому куті поля (рис. 2), це вже згадувані поховання, а також 6, 7, 8 (всього 8). Решта 7 черепів у комплекси не склалися. Черепи розпорошені у просторі I і II ГК. Подібна ситуація спостерігається і після кластерного багатовимірного аналізу, де важко визначити подібність черепів, які потрапили до одного субкластеру у дендрограмах.

Після утворення тривимірного графіка, спостерігається подібність між черепами № 4 і 5, 9 і 8, а також 3 і 7 (рис. 4). Переважна більшість черепів сконцентрувалися у верхній частині тривимірного поля, серед них можна відмітити тільки одну компактну групу, в правій частині. В центральній частині тривимірного квадрата також відмічається скупчення черепів (№ 29, 27 і 30), але їх кількість настільки мала, що не дає нам права об'єднувати їх у типи.

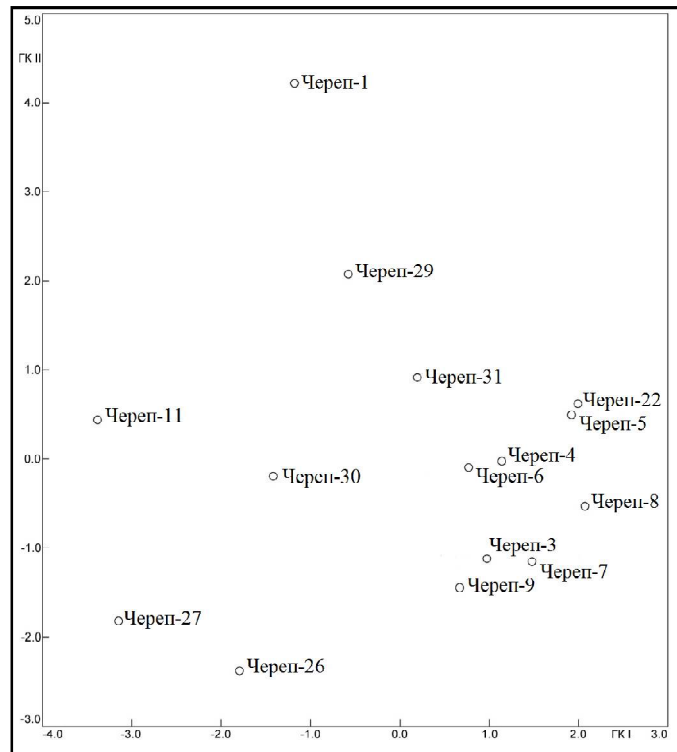

Рис. 3. Розташування 15 чоловічих черепів із Сум у просторі інтегральних ГК I та ГК II*

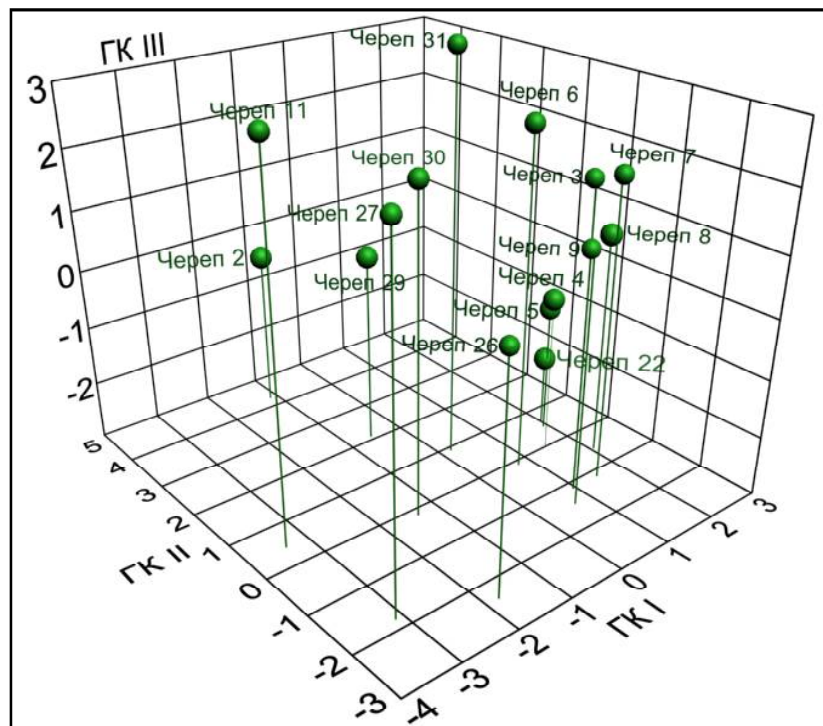
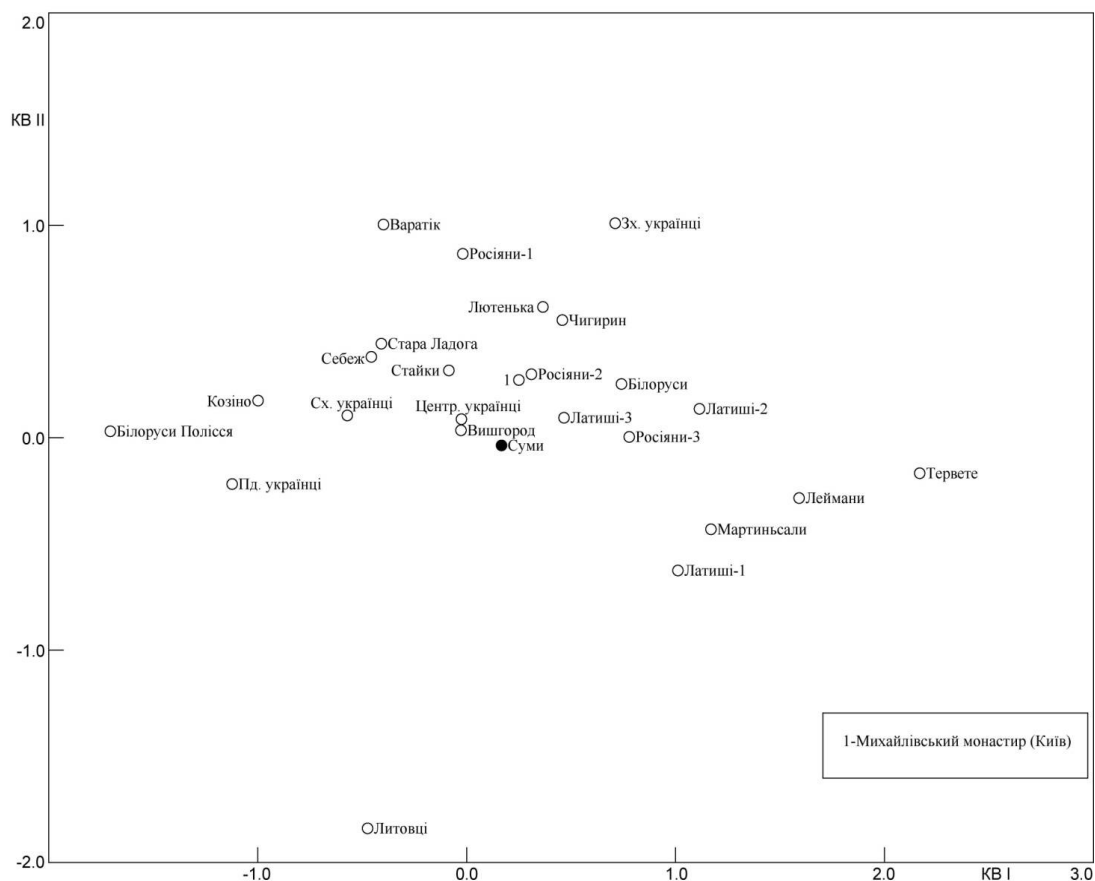

Рис. 4. Розташування 15 чоловічих черепів із Сум у тривимірному просторі

*Цифра після букв вказує на номер черепа у серії.

Міжгруповий багатовимірний аналіз. За даними писемних джерел відомо, що крім українців на Січах були, безумовно, представники і багатьох інших національностей - поляки, литовці, білоруси, великороси і багато інших [29, с. 87, 88; 43, с. 45]. Д. Яворницький, зокрема, нараховував тут близько 20 національностей, включаючи навіть італійців, іспанців і англійців. Періодами окремі етнічні групи становили тут порівняно значну кількість [49]. Для виявлення аналогів сумської чоловічої серії серед близьких до сучасності груп було виконано співставлення досліджуваної групи з широким колом порівняльних матеріалів XVI-XVIII ст. з території Східної Європи за допомогою канонічного багатовимірного аналізу [15, с. 212-230]. Використовувалася програма CANON-2,50, якою всі групи попарно зіставлені за допомогою відстані Махаланобіса (D^2)* з поправкою на кількість черепів в кожній серії [61, с. 157-160]. В результаті цієї поправки деякі значення D^2 виходять від'ємними; їх слід трактувати вибірковими оцінками нуля або дуже малою додатною величиною.

Рис. 5. Результати канонічного аналізу.

Співставлення 25 чоловічих груп XIV-XVIII ст. з Сумською вибіркою
(Латиші-1 - Дурбе; Латиші-2 - Західні; Латиші-3-Східні Латиші із Лудзи). Росіяни-1(Курська губернія); Росіяни-2 (Південні колонії); Росіяни-3 (Одеса)

*Стосовно дистанції слід зупинитися на одному суттєвому зауваженні д.б.н. В.Е. Дерябіна, чий авторитет для антропологів не викликає сумніву. Він зауважує, що застосування простої дистанції Евкліда, реалізованої в більшості пакетів статистичних програм для міжгрупового аналізу, може привести до суттєво інших результатів порівняно з використанням більш обґрунтованої дистанції Махаланобіса [15, с. 276].

До аналізу залучалися: Стайки [33]; Козіно [19, с. 433-440]; Лютенька [16, с. 487-507; 28, с. 174-180]; Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород [38, с. 55-61; 37, с. 381-391; 36, с. 49-54; 35, с. 75-77]; Білоруси, Росіяни, Себеж, Стара Ладога, Українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII-XIX ст. [2, с. 51, 311-336]; Білоруси Полісся XVIII-XIX ст. [42, с. 27-28]; Латиші представлені трьома серіями, дослідженими Р.Я. Денисовою: Тервете XIV-XVII ст., Леймані XVII-XVIII ст., Мартиньсали XIV-XVII ст. [14], а також трьома групами XVIII-XIX ст., опрацьованими В.П. Алексеевим: Латиші-1, Латиші-2 та Латиші-3 [2, с. 226-231]; Литовці - одна група [2, с. 234-235]; Молдовани репрезентовані однією вибіркою XVII-XIX ст. (Варатік) [10, с. 141-142]. Використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висоти обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

За кановічним вектором (КВ) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: ширина орбіти, поздовжній діаметр черепної коробки, висота орбіти та меншою мірою - кут випинання носових кісток до лінії профілю обличчя (табл. 6).

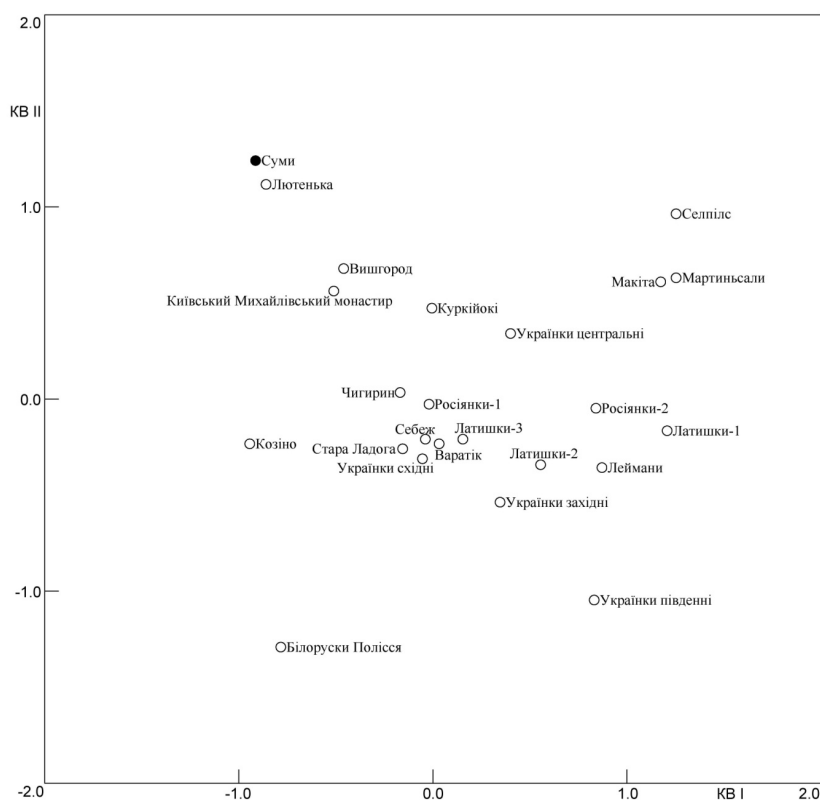
За II канонічним вектором (25,1% загальної дисперсії) відчувається знову ж таки зв'язок сумської серії до черепів Київщини (Вишгород) та меншою мірою - до збірної серії з центральних районів України (Київська губернія), а також простежується слабкий статистичний зв'язок з Латишами третьої, східної групи XVIII ст. із Лудзи (рис. 5). Найбільш значимі ознаки у другому КВ, які вплинули на розташування серій: назомаллярний кут обличчя, поперечний діаметр черепної коробки та висота носа.

У просторі I-III КВ, а також у просторі II-III КВ простежується зв'язок чоловічої серії м. Суми до збірної групи українців центральної групи.

Таблиця 6. Значення I-II Канонічних векторів серед 25 чоловічих груп XIV-XVIII ст. з території Східної Європи

Ознака	>	
	КВ 1	КВ 2
1. Поздовжній діаметр	0.850	-0.397
8. Поперечний діаметр	0.058	0.502
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.124	0.266
9. Найменша ширина лоба	0.273	-0.191
45. Виличний діаметр	0.238	0.132
48. Верхня висота обличчя	0.430	0.094
55. Висота носа	0.340	-0.349
54. Ширина носа	0.282	-0.048
51. Ширина орбіти	0.885	0.359
52. Висота орбіти	0.759	-0.260
77. Назо-маллярний кут	-0.084	0.511
$\angle Zm'$. Зигомаксиллярний кут	-0.028	-0.055
SS:SC. Симотичний індекс	-0.271	0.229
75(1). $\angle$ Кут випинання носових кісток	0.380	0.289
Внесок в загальну дисперсію (%)	54.962	25.156

Жінки. При порівнянні жіночих серій були задіяні однакові з чоловіками ознаки та методи. До порівняльного матеріалу додано три вибірки: Куркійокі [47, с. 220-221], Селпілс [14, с. 36] і Макіта [57, с. 199]. Перша представляє населення Північно-Західного Приладожжя XIX-XX ст., друга - Латишок XIII-XVII ст., третя - Естонок XV-XVII ст. На даному етапі, враховуючи малий краніологічний матеріал, виявлено статистичну і морфологічну близькість (табл. 7) жіночого населення м. Суми зі слобідським могильником Полтавської обл. (Лютенька), які окремо від решти серій знаходяться у верхньому лівому куті координатного поля з від'ємними значеннями КВ I і додатними КВ II (рис. 6). У цілому, у просторі I-III КВ, а також у просторі II-III КВ простежується зв'язок сумської жіночої групи із вибіркою з Лютеньки.

Рис. 6. Результати канонічного аналізу.
Співставлення 23 жіночих груп XIV-XVIII ст. з сумською вибіркою у просторі I-II КВ

Етнічна краніоскопія. В даній роботі для характеристики поховань, що залишило населення на території м. Суми, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом О.Г. Козінцевим: Потиличний індекс, Клиноподібний верхньощелепний шов, Задньовиличний шов, Підорбітний візерунок типу II, Індекс поперечно-піднебінного шва [22; 23, с. 133-148; 24; 25]. Шосту ознаку - Надорбітні отвори (НО) - незалежно один від одного запропонували Й. Додо [55, р. 19-35] та Т.В. Томашевич [44, с. 119-128]. При вивченні Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного

візерунку типу II, Індексу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для Клиноподного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків та жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювались на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога к.і.н. А. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б.А. та А.Г. Козінцевими у 1991 р. Частоти краніоскопічних ознак подано в табл. 8.

Таблиця 8. Частоти краніоскопічних ознак в краніологічній серії із Сум XVII-XVIII ст., %

Серія	Століття	ПІ	ПОВ-ПІ	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
Суми	XVII-XVIII	3,8 (50)	43,1 (44)	6,0 (50)	30,2 (108)	66,0 (50)	35,1 (54)

ПІ – потиличний індекс,

КВШ — клиноподібний-верхньощелепний шов,

ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-ПІ – під орбітний візерунок типу II,

ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва,

НО — надорбітні отвори.

В скобках вказано загальну кількість спостережень.

В якості порівняльного матеріалу були використані дані 21 серії черепів близьких до сучасності: Фіни, Шведи і Фіни, Гелува, Каварскас, Литовці, Латиші, Поляки, Українці (Санкт-Петербург), Стара Ладога, Себез, Росіяни, Болгари [13; 22, с. 8-9; 58, с. 220]. В тому числі до аналізу залучалися дані з досліджень: Арсенал XVII-XVIII ст. (Київ) [17, с. 11-17; 18, с. 118-134], Батурин XVII-XVIII ст. [12, с. 24-27; 56, с. 40-56]; Стайки XVII ст., Лютенська (Полтавська обл.); Юрківська, Ярославська* (Київський поділ); Берестечко XVII, Білгород [6, с. 104-120].

Після аналізу методом Головних Компонент у просторі 1-2 ГК, а також 1-3, 2-3 ГК і у тривимірному просторі у цілому, виявлено подібність сумських черепів (чоловічих і жіночих спільно) до Латишів.

На сьогодні нами вже ведуться роботи над опрацюванням Сумської серії за другою краніоскопічною методикою (краніофенетикою), які доповнять нашу уяву про людей, які проживали у місті в XVII-XVIII ст.

Висновки:

1. Отже, дана краніологічна характеристика торкається як чоловічого, так і жіночого населення міста Сум. Чоловіча серія слабо брахікранна, склепіння помірної висоти. Лоб прямий, обличчя мезогнатне, помірної ширини і малої висоти, добре профільоване. Орбіти низькі, ніс помірної ширини з високим переніссям, кут випинання носових кісток великий. Серія антропологічно неоднорідна, оскільки порівняння квадратичного ухилу ознак, коефіцієнтів варіації ознак у вибірці зі стандартними виявляє підвищену варіабельність за багатьма параметрам.

2. Жіноча серія характеризується брахікранією, склепіння помірної висоти. Лоб вузький, помірно нахилений, висота його вигину сильна.

* Щиро дякую аспірантці П.Е. Вікторовій за дозвіл працювати з краніологічними серіями.

Обличчя ортогнатне, середньої ширини і висоти, профільоване також помірно. Орбіти середні. Ніс вузький, з низьким переніссям, виїнає помірно. Серія антропологічно неоднорідна.

3. Аналіз методом головних компонент продемонстрував, що краніометричні ознаки в чоловічій добірці у комплекси не склалися, таким чином, морфологічні типи в чоловічій серії виділити не вдалось.

4. У цілому, чоловіче населення Сум проявляє антропологічну подібність до населення центральних регіонів України.

5. Виявлено помітну статистичну близькість жіночого населення з досліджуваного міста зі слобідським могильником Полтавської області - Лютецька.

6. У результаті археологічних досліджень у центральній частині м. Суми вдалося простежити основні етапи розбудови міста у XVII- XIX ст. і частково дослідити невелику ділянку церковного цвинтаря другої половини XVII-XVIII ст. Вивчення антропологічних матеріалів XVII-XVIII ст. і порівняння краніометричних показників засвідчують змішаний етнічний склад населення. Отримані під час досліджень дані добре співвідносяться з архівними матеріалами, що дозволяє скласти більш повне уявлення про історію і розвиток міста Суми.

1. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. - Москва: Наука, 1964. - 127 с.

2. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы / В.П. Алексеев. - Москва: Наука, 1986. - 341 с.

3. Алексеев В.П. Избранное: в 5 т / В.П. Алексеев; [вступ. ст.: Т.И. Алексеева и др. предисл.: Т.И. Алексеева]. - Москва: Наука, 2007. - Т. 4: Происхождение народов Восточной Европы. - 2008. - 343 с.

4. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы: (Краниол. исследование) / В.П. Алексеев. - Москва: Наука, 1969. - 324 с.

5. Артєм'єв А.В., Калашник Є.С. Некрополі козацької доби Полтави та деякі антропологічні спостереження / А.В. Артєм'єв, Є.С. Калашник // Археологічний літопис Лівобережної України. - Полтава: Археологія, 2009. - № 1. - С. 102-105.

6. Безбородых В.И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII - XIX вв. [Электронный ресурс] / В.И. Безбородых, Ю.В. Долженко // «Антропологический форум - Online»: Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. - СПб., 2014. - С. 104-120. - Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/>

7. Білінська Л.І. Звіт про археологічні дослідження в м. Суми у 1997 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1997/43.

8. Білінська Л.І. Населення Сум другої половини XVII-XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря / Л.І. Білінська, Ю.В. Долженков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - 2013. - Вип. 22. - С. 208-214.

9. Бушкович И. Антропологическая работа / И. Бушкович // Русский антропологический журнал. - 1930. - Т. 19. - Вып. 1-2. - С. 38-51.

10. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. - Москва: Наука, 1975. - 283 с.

11. Власенко В.М. До біографії Кирила Юрійовича Арсенєва - сумського воєводи 50-х років XVII ст. / В.М. Власенко // Сумський історико-архівний журнал: збірка наукових праць. - 2005. - Вип. 1. - С. 44-53.

12. Гарига М.В., Долженко Ю.В. Дискретні ознаки на людських черепах із могильника козацького часу - Батурин (попередні данні) / М.В. Гарига, Ю.В. Долженко // Євросхідний Дніпро. - К., 2012. - С. 24-27.

13. Громов А.В. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология / А.В. Громов, В.Г. Моисеев // Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы: Ежегодник. - 2004. - Вып. 30. - С. 216-249.
14. Денисова Р.Я. Этногенез латышей: (По данным краниологии) / Р.Я. Денисова. - Рига: Зинатне, 1977. - 360 с.
15. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. - Москва: Изд-во Московского университета., 2008. - 332 с.
16. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька / Ю.В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С.Н. Братченка). - Луганськ, 2012. - С. 487-507.
17. Долженко Ю.В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII - XVIII ст. / Ю.В. Долженко // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: збірник наукових праць. - Київ: Фенікс. - 2010. - Вип. 25. - С. 11-17.
18. Долженко Ю.В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII-XVIII ст. / Ю.В. Долженко // Болховітінівський щорічник. - К.: Фенікс, 2011. - С. 118-134.
19. Евтеев А. Краниологические материалы из некрополя с. Козино: предварительные результаты анализа / А. Евтеев // Актуальные вопросы антропологии. - Т. 6. Белорусская наука. - Минск, 2011. - С. 474-485.
20. Заллер К. Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза / К. Заллер // Современная антропология. М.: Издательство МГУ, 1964. - С. 244-261.
21. Козинцев А.Г. Дискретные признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири / А.Г. Козинцев // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР: [Сб. статей / Отв. ред. И.И. Гохман]. - Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1980. - С. 75-99.
22. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. - Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. - 165 с.
23. Козинцев А.Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии. - М., 1984. - Вып. 74. - С. 55-61.
24. Козинцев А.Г. Использование дискретно-варьирующих краниологических признаков при индивидуальной диагностике / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии. - М., 1973. - Вып. 44. - С. 136-141.
25. Козинцев А.Г. Краниоскопия и расовая классификация / А.Г. Козинцев // Советская этнография. - 1987. - Вып. 2. - С. 12-31.
26. Кулаковський П. Колонізаційна діяльність Концепольських на Київському Задніпров'ї / П. Кулаковський // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наук. статей. - Полтава: Полтавський літератор, 2010. - С. 260-297.
27. Летопись Сумскаго Преображенскаго Собора / Сост. Священник Иаков Левитский. - Сумы: Типография К.М. Пашкова, 1909. - 55 с.
28. Луговий Р., Коваленко О. Дослідження Успенської церкви XVII століття в с. Лютецька / Р. Луговий, О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.: Часи козацькі, 2010. - С. 174-180.
29. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII ст. - першої третини XVIII ст. / В.Л. Маслійчук. - Вид. 2-ге, доопрац. й допов. - Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. - 356 с.
30. Мовсесян А.А. Программа и методика исследования аномалий черепа / А.А. Мовсесян, Н.Н. Мамонова, Ю.Г. Рычков // Вопросы антропологии. - М., 1975. - Вып. 51. - С. 127-150.
31. Мовсесян А.А. Фенетический анализ в палеоантропологии / А.А. Мовсесян. - Москва: Университетская книга, 2005. - 272 с.
32. Моисеев В.Г. Происхождение уралоязычных народов по данным краниологии / В.Г. Моисеев. - СПб.: Наука, 1999. - 131 с.
33. Потехіна І.Д. Краніометрична характеристика чоловічих черепів з могильника Стайки / І.Д. Потехіна // Наукова збірка: Історична антропология України в екологічному контексті. - К., 2013. - С. 45-58.
34. Рогинский Я.Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека / Я.Я. Рогинский // Ученые записки Московского университета. - 1954. - С. 57-92.
35. Рудич Т.О. Антропологические материалы из раскопок 1991-1996 годов в Вышгороде / Т.О. Рудич // Старожитності Вишгородщини: збірка тез доповідей і повідомлень

- 13-ої науково-практичної конференції, присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24-25 травня 2007 року в м. Вишгород. - Вишгород, 2009. - С. 75-79.
36. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Т.О. Рудич // Археологія. - 2008. - № 4. - С. 49-54.
37. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI-XVII вв. / Т.А. Рудич // Степи Европы в эпоху средневековья. - Т. 1. - Донецк, 2000. - С. 381-392.
38. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення м. Чигирин 16- 7 ст.: за матеріалами козацького цвинтаря / Т.О. Рудич // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. - Запоріжжя, 1997. - С. 55 - 61.
39. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології / Т.О. Рудич. - К., 2014. - 298 с.
40. Сапухіна Л.П., Белінська Л.І. Документальні матеріали з історії Сум 50-60-х років XVII ст. в науково-допоміжному фонді Сумського обласного краєзнавчого музею / Л.П. Сапухіна, Л.І. Белінська // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення: збірник наукових статей. - Суми: МакДен, 2005. - С. 43-84
41. Сторожев В.Н. К вопросу о колонизации Левобережной Украины / В.Н. Сторожев // Киевская старина. - 1890. - № 6. - С. 544-549.
42. Тегако Л. И. Антропология Белорусского Полесья: (Демография, этн. история и генетика) / Л.И. Тегако, А.И. Микулич, И.И. Саливон; под ред. Т.И. Алексеевой. - Минск: Наука и техника, 1978. - 158 с.
43. Телегін Д.Я. Часи козацької. Січі Запорозької: за письмовими та археологічними джерелами / Д.Я. Телегін. - К., 1997 - 207 с.
44. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека / Т.В. Томашевич // Вопросы антропологии. - М., 1988. - Вып. 80. - С. 119-128.
45. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет. - Отд. 3. - Москва, 1857. - С. 279-334.
46. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В.О. Харламов // Історія Русі - України: історико-археологічний збірник. - К., 1998. - С. 305-316
47. Хартанович В.И. К краниологии населения Северо-Западного Приладожья XIX - начала XX в. / В.И. Хартанович // Балты, Славяне, прибалтийские Финны. Этногенетические процессы. - Рига, 1990. - С. 216-229.
48. Шкляр В.С. Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Сум. Комплексные научные изыскания. Историческая записка / В.С. Шкляр, М.И. Муратов, С.Я. Севериненко, В.С. Кучеренко. - Т. II, кн. I. - К., 1987. - 103 с.
49. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. - Т. 1. - Львів: Світ, 1990. - 119 с.
50. Berry A.C. Epigenetic variation in the human cranium / A.C. Berry, R.J. Berry // Journal of Anthropology. - 1967. - V. 101. - P. 361-379.
51. Brothwell D.R. Digging up bones / D.R. Brothwell. - London, 1972. - 194 p.
52. Buikstra J. Standards for Data Collection from human Skeletal Remains / J. Buikstra, D. Ubelaker. - Arkansas Archeological Survey Research Series. - 1994. - No. 44. - 206 p.
53. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. - Anthropol. Inst., 1933. - V. 63. - P. 19-47.
54. Davida E. Über die Varietäten des Verlaufes der Sutura infraorbitalis sagittalis / E. Davida // Aan. 1913. - Bd 44. - H. 10. - S. 203-210.
55. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo, H. Ishida // JASN. - 1987. - Vol. 95. - № 2. - P. 161-177.
56. Dolzhenko Yu. V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17-18 centuries / Yu. V. Dolzhenko // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. - К.: Центр пам'яткознавства НАН України., 2014. - Вип. 18 (21). - С. 40-56.
57. Heapost L. On anthropology of the population in south-east Estonia in XIII-XVII cc. (on the basis of paleoanthropological material of Makita cemetery) / L. Heapost // Горизонты Антропологии: труды международной научной конференции памяти академика В.П. Алексеева. - М., 2003. - С. 198-202.
58. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach / A. Kozintsev Ethnische Epigenetik. - Jena, New York, 1992. - Vol. 43/3. - P. 213-244.
59. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematish kerdastellung. Mit besonderer Verfgcksichtigung der anthropologischen methodenfur studierende, arzte und Forschungsreisende. Zweite, vermernteauflage. - Jena: Gustaf Fisher. - Bd. II. - 1928. - 1062 s.
60. Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D.J. Ortner. - San Diego, California, 2003. - 645 p.

61. *Rightmire G.P.* On the computation of Mahalanobis generalized distance (D_c^2) // American Journal of Physical Anthropology. - 1969. - Vol. 30. - № 1. - P. 157-160.
62. *Ubelaker D.N.* Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation. Albine manuals on archaeology. 3rd ed. / D.N. Ubelaker. - Chicago, 1989. - 116 p.
63. *Vallois H.V.* La duree de la vie chez l'homme fossile / H.V. Vallois // L'Anthropologie. - 1937. - № 47. - P. 499-532.

Белинская Л.И., Долженко Ю.В. НАСЕЛЕНИЯ СУМ XVII-XVIII ВВ. ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И КРАНИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.

В статье проанализированы останки людей, похороненных в казацком городе Сумы в XVII-XVIII вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки с населением Восточной Европы XVI-XX вв. Выявлено, что по данным краниометрии мужская исследуемая серия проявляет сходство с группами из центральных районов Украины, в частности Вышгорода. В свою очередь женская группа, по данным краниометрии, находит аналогии с украинками восточных регионов, а именно сотенного городка Лютеньки. По данным этнической краниоскопии, где женщины и мужчины рассматривались совместно, исследуемая выборка проявляет своё подобие к Латышам на данном этапе исследования.

Ключевые слова: краниометрия, краниоскопия, антропология, казачество, Сумы.

Bilynska L.I., Dolzhenko Yu.V. THE POPULATION OF XVII-XVIII CENTURIES' SUMY AFTER RESULTS OF ARCHEOLOGICAL AND CRANILOGICAL INVESTIGATIONS.

During the framing of the building in the middle of XIX century utmost burials of the church cemetery were damaged. The territory fallen under the building is situated within Sumy fortress of XV²²-XV²²² centuries on the north east from the Transfiguration Cathedral. Due to strict deadlines set by the city council and the department of architecture, which were connected with emergency and dangerous state of the neighbor buildings and unfavorable weather conditions (rain with wet snow, frosts) full excavations were not able to be conducted but only observation of earthwork. Taking into account the results of observation during the building of diocesan administration on the neighbor territory the investigation was conducted with the method of trimming. In previous years (1990-1991) the museum staff managed to fix 25 burials situated in ranks and reveal two coins in redeposited layers of the burial pits (one of 30-th, other of 80-th of XVIII century), which enabled to date these burials. Then the employee of the Institute of Archeology NASU P.M. Pokas chose the craniological series for anthropological investigation, which is kept in the Institute of Archeology nowadays. Unfortunately, untimely death prevented the researcher to study it. Recently examined these materials give the opportunity to make an idea about the anthropological content of the first settlers of Sumy. The given city series is one of three groups that belong to XVII-XVIII centuries and were recently gotten during the archeological investigations on the territory of the Left Bank Dnepr

In the article, the remains of people buried in Cossack town of Sumy in XVII-XVIII centuries have been analyzed. It has been denoted that male skulls are characterized by the moderate development of the muscle relief and weak brahichrany. Longitude and latitude diameters belong to the category of middle sizes too. The ear height is moderate. The size of zygomatic diameter is moderate. General angle of a face and upper-face index denote its mesognatics. Upper and lower part of a face is well-profiled in general. Orbits are low. In a whole a nose is of moderate and a noseband is high in male series. An angle of nose bones protrusion is large. In its turn female skulls are characterized with brahichrany. A face is orthogenetic after general angle, has moderate width and heights. Upper facial index is moderate. The profiling of a face is moderate on the upper level and strong on the lower one. Orbits are average after the index. A nose is narrow; a noseband is low; nose protrusion is moderate.

The analyses of this sample morphological complexes and population of East Europe of XVI-XX centuries has been conducted. It has been discovered that after craniometrical data investigated male series shows similarities with the groups of central regions of Ukraine, in particular Vyshgorod. In its turn female group, according to craniometrical data, finds analogues with Ukrainian women from East regions, particularly with wall town of Lyutenka. According to the data of ethnic craniology where females and males have been examined together, the studied sample is similar to the Latvians on the given period of investigation.

Key words: craniometry, craniology, anthropology, Cossacks, Sumy.